

КОЛОΝІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ (КІН. 20 – 40-ві рр. ХІХ ст.)

У пропонованій статті виявлено причини, передумови, етапи й особливості колонізації Південного Кавказу Російською імперією у кінці 20 – 40-х рр. ХІХ ст. у контексті геополітичного й геостратегічного протистояння між нею та Туреччиною й Іраном. З'ясовано, що експансія в Закавказзі відбувалася паралельно з процесами його освоєння й інкорпорації в державний імперський організм шляхом здійснення адміністративної політики, що ґрунтувалася як на централізмі й уніфікації, так і на регіоналізмі й децентралізації. Вказано також на наявність різних типів колонізації, залежно від особливостей території, що освоювалися, і від налаштованості щодо російських колоністів місцевого населення.

Ключові слова: Російська імперія, Туреччина, Іран, Закавказзя, експансія, колонізація, націоналізм.

В статье рассмотрено причины и особенности колонизации Южного Кавказа Российской империей в 20 – 40-х гг. ХХ века в контексте геополитического и геостратегического противостояния между ней, Турцией и Ираном. Указано также на существование разных типов колонизации, в зависимости от особенностей территории и от настроения среди местного населения относительно русских властей. Установлено, что экспансия в Закавказье происходила параллельно с процессами его инкорпорации в государственный имперский организм путем осуществления административной политики, которая основывалась как на централизме и унификации, так и на регионализме и децентрализации.

Ключевые слова: Российская империя, Турция, Иран, Закавказье, экспансия, колонизация, национализм.

The article considers the causes and characteristics of colonization of the South Caucasus by the Russian Empire in the 20-s – 40-s XX century in the context of geopolitical and geostrategic confrontation between Russian Empire, Turkey and Iran. Also it is pointed that the existence of different types of colonization which depends on the characteristics of the area and the mood of the local population regarding the Russian authorities. It's found that expansion in the Caucasus was in parallel with the processes of its incorporation into the imperial state body due to administrative policy, which is based on centralism and unification also the regionalism and decentralization.

Keywords: Russian Empire, Turkey, Iran, the Caucasus, expansion, colonization, nationalism.

Постановка проблеми й аналіз актуальних досліджень. Протягом XVII – ХІХ ст. в історії Росії тривав період формування імперської державності, який характеризувався зміною вектору зовнішньої політики зі східного напрямку на західний, північний і південний. За таких умов процеси експансії й колонізації відбувалися паралельно, взаємоперепліталися й були невіддільні одне від одного, що можна простежити на прикладі захоплення й імперського освоєння росіянами території Південного Кавказу [10, с. 78]. У пропонованій статті особливу увагу приділено періоду 20 – 40-х рр. ХІХ ст., адже саме тоді спостерігалася активізація цього процесу в Закавказзі.

У зв'язку з цим ставимо собі за мету виявити причини й особливості політики Російської імперії (експансії й колонізації) у південній частині Кавказького регіону у контексті геополітичного й геостратегічного протистояння між нею та іншими претендентами на роль регіональних лідерів – Туреччиною й Іраном. Хоча питання щодо приєднання Кавказького регіону до Росії розглядалося в наукових дослідження багатьох авторів (М.М.Блієва [1], С.К.Бушуєва [2], К.Гаджієва [3], Я.А.Гордіна [4], П.Дарабаді [5], В.В.Дегоева [6-7], С.С.Жильцова, І.С.Зонна, А.М.Ушкова [8] І.Зеленевої [9], Ф.Казамзадега [10], М.А.Краснякової [12-14], Д.Лівена [15], В.М.Муханова [16], Н. Нарочницької [17], М.І. Покровського [18], Є. Томпсон [19], Р.А. Фадєєва [20]), однак у

своїй більшості вони присвячені діяльності російських правлячих кіл на Північному Кавказі, а не на Південному. Саме тому виникла потреба в з'ясуванні особливостей колоніальної політики Російської імперії в Закавказзі.

Виклад основного матеріалу. У сучасній історичній науці досить часто територіальні надбання Росії пояснюють винятково ментальною агресивністю росіян і їхнім бажанням загарбати сусідні землі заради збільшення своєї, у тому числі й на Кавказі. Насправді ж експансію Російської імперії в цьому регіоні стимулювала насамперед необхідність задовольнити геополітичні інтереси. До них віднесемо потребу в забезпеченні безпеки власних кордонів, бажання оволодіти південними портами, які не виводила з ладу крига, боротьбу за прикордонні території з наявними й гіпотетичними політичними супротивниками, протиборство за сфери впливу й т.д. Саме геополітичними чинниками пояснює російську територіальну експансію й Дж. ЛеДонн. Правда, хоча він й узяв за основу своєї концепції ідею „серединної землі” або „хартленда” Х. Маккіндера [22, с. 14], однак уніс у неї суттєві доповнення. На думку американського вченого, територія на схід від Уралу, особливо її південна частина з центром у Криму – це і є „хартленд”, контроль над котрим дозволяє панувати над Світовим островом [23, с. 1-4]. За умови долучення до „серединної землі” Східної Європи та Кавказу, вона набувала виняткового значення для Росії. Виходячи з цієї концепції, Кавказько-Каспійський регіон, як особлива геополітична зона, розташована на межі російського, османсько-турецького й перського „серединного простору” [24, с. 78], ставав своєрідним тлом, на котрому розгорнулася багаторічна боротьба за домінування між Російською імперією, Туреччиною й Персією. Аrenoю зіткнення цих держав стали Західна Грузія, яка була прикордонною частиною російсько-турецького сегменту кордону, і територія сучасного Азербайджану й Дагестану як стратегічна ділянка російсько-іранського південного кордону, розташованого між Кавказькими горами й узбережжям Каспію. Таким чином, анексія Закавказзя відбувалася в контексті російсько-іранського й російсько-перського військово-політичного протистояння насамперед за контроль над стратегічно важливим регіоном з особливими природно-кліматичними й ландшафтними умовами.

На перший погляд, Кавказький гірський хребет повинен був стати очевидною й природною межею російських володінь і чудовою лінією оборони, проте Росією були захоплені й землі, розташовані набагато південніше [25, с. 344]. Пояснити це можна насамперед тим, що Кавказький регіон був прикордонною зоною між різними імперіями, які не могли й не хотіли ігнорувати його стратегічний й економічний потенціал. У зв'язку з цим потрібно приділити увагу геополітичному фактору, показати його вплив на процес вироблення політики Росії щодо її зон контролю та безпеки на Південному Кавказі. Зазвичай, як про це було сказано вище, значення цього чинника дослідниками применшується. Так, Є. Томпсон висловлює думку, що на відміну від західної моделі колоніалізму, в основі якого лежали завоювання заморських територій, російський проявлявся в експансіоністській політиці щодо сусідніх країн [26, с. 19]. І хоча дослідниця уводить поняття „захисного” й „агресивного” націоналізму, аби їх розрізнити, однак застосовує обидва терміни, щоб пояснити мотиви російської колонізації на Південному Кавказі. В основі територіальних захоплень у Закавказзі, на її думку, лежить агресивний націоналізм, який трансформується в імперські прагнення колонізувати землі, сусідні з етнічними російськими територіями” [26, с. 19]. Однак повністю згодитися з таким поясненням причин анексії й освоєння Кавказького регіону Росією не можна, адже потрібно брати до уваги й розстановку сил навколо нього, і взагалі міжнародну ситуацію. Повертаючись до розмови про геополітичний чинник, варто згадати, що південний кордон Російської імперії налічував три сегменти: османсько-турецький, перський і кавказький. Національні інтереси країни вимагали того, аби його уберегти від зовнішніх загроз. У зв'язку з цим контроль над Азовським морем, Кримом, гирлом Дніпра й дельтою Дунаю, двома сегментами Чорного моря – Придністров'ям і Західною Грузією – це ті завдання, котрі намагалися вирішити російські чиновники й військові уже починаючи з XVII ст. [27,

с. 153], маючи на меті досягнення геополітичних переваг у процесі протистояння як із Великою Британією й Францією в регіоні, так і з Туреччиною й Персією. У кін. 20-х рр. XIX ст. Росія практично повністю зреалізувала свої експансіоністські плани щодо Закавказзя, оволодівши його більшою частиною. На початковому етапі колонізація цієї території відбувалася шляхом військово-дипломатичного приєднання «клаптикового» – в етнополітичному сенсі – регіону, а далі мало місце його адміністративно-територіальне впорядкування в рамках єдиної держави. Разом із тим, поліетнічність Кавказу, різниця у формах приєднання (добровільне й насильницьке) і в часі інкорпорації в імперію (період із кінця XVIII ст. і до 60-х рр. XIX ст.) зумовили й наявність різноманітних форм такого впорядкування. Спочатку адміністративно-територіальний поділ мав певні ознаки успадкування доімперських меж. Ханства трансформувалися в провінції або округи, князівства – в області, султанства – у дистанції. Ліквідація князівської/ханської влади в Закавказзі, уведення прямого комендантського або військово-народного управління чи перехід до управління громадянського напряму залежали від того, наскільки швидко тамтешні лідери йшли на співпрацю з новою адміністрацією [28, с. 17].

Разом із тим потрібно констатувати, що жодний губерньський кордон у Закавказзі не співпадав з етнічним. По-перше, через практичну відсутність останнього у зв'язку з анклавно-дисперсним розселенням тюркського, вірменського й грузинського населення, особливо в межах Картлі-Кахетії. По-друге, через збереження у внутрішньоімперському адміністративно-територіальному поділі старих політичних кордонів, які також не співпадали з етнічними. Натомість нові внутрішньоімперські кордони були наділені важливою функціональною вагою. Об'єднуючи етнічні масиви в одній державі з прозорими кордонами, імперія надавала їм більшу формально-адміністративну визначеність. Таким чином, зберігалася конфліктна матриця для потенційного зіткнення між новими етнополітіями й „спадкоємцями” старих, „знятих” політичних меж [28, с.19-20]. В основі вироблення чіткої стратегії в укріпленні внутрішніх і зовнішніх кордонів та ключових районів, у цілеспрямованій зміні складу населення лежало два принципи: ідеологічний (конфесійна близькість) і прагматичний (військово-політична лояльність суб'єктів загальнокавказького політичного процесу щодо російської присутності на цих територіях). Так, наприклад, Моздокська лінія заселялася козаками, православними горцями з кабардинців й осетин, грузинськими й вірменськими переселенцями. Одночасно закладалися основи для депортації чи поступового витіснення вороже налаштованих племен за рахунок створення укріплень і станиць протягом 1820-х рр.

У 1828-1829 рр. Росія ввійшла своїми зовнішніми кордонами в Араратську долину і „Турецьку Грузію” (Ахалцихський пашалик). На території Єрванського й Нахічеванського ханств виникла Вірменська область, а Месхет-Джавахетію було приєднано до Грузинської губернії. Російські завоювання спричинили до еміграції частини мусульман із регіону й поповнення його вірменськими переселенцями з Ірану й Туреччини. Саме грузинське й вірменське населення активно сприяло приєднанню Закавказзя до Росії, інтегруючись своєю елітою в її військово-станові й господарсько-економічні структури й перетворюючись на важливу соціальну опору російської держави в регіоні. Лояльним по відношенню до імперії виявилось й тюрксько-мусульманське населення колишніх ханств Північно-Західного Ірану [28, с. 18]. На період 1829-1830 рр. уже практично визначилася загальна конфігурація трьох зон російського імперського освоєння Кавказького краю: степове Передкавказзя на північ від Кубані – Малки – Терека, заселене козаками по південному периметру (Кавказька лінія); Закавказькі території з достатньо стійкою імперською російською адміністрацією й поліетнічним аборигенним населенням; зона Великого Кавказу – гірські народи, лише частково колонізовані або й узагалі незалежні від імперського Центру. Ця третя зона виявилася внутрішньою межею імперії й створювала перешкоди на шляху інкорпорації Південного Кавказу до складу Росії [28, с. 34]. Військово-козацька експансія за таких умов визначалася логікою боротьби з частиною гірських племен, аби укріпити комунікації між Передкавказзям і

Закавказзям шляхом придушення супротиву горців. Кавказька війна XIX ст. і велася за встановлення й збереження військово-адміністративного контролю імперії саме над цією територією. Її наслідком і мало стати злиття всіх трьох зон у стійку частину імперії з надійним зовнішнім кордоном, винесеним на чорноморське узбережжя. Отже, у 1830-х рр. завершилося військово-політичне завоювання Закавказзя й мало місце освоєння цих земель. У зв'язку зі щільним заселенням указаних територій там виник новий різновид російської колонізації, який можна назвати „дисперсним”. Суть його полягала в розселенні серед місцевих жителів російських поселенців різних категорій: сектантів, козаків, відставних солдатів, мешканців переселенських селищ і міських слобідок. Вважаючи колонізацію одним із найефективніших способів освоєння краю, російська правляча верхівка в 30-х рр. XIX ст. завела мову про заснування в Закавказзі російських військових поселень зокрема. Вони поповнювалися родинами відставних солдатів, наділених землею й сільськогосподарським реманентом. У Петербурзі на закавказьких поселенців дивилися як на оплот від повстань. Вони, за словами Миколи I, повинні були посилити панування царизму на Кавказі й забезпечити покору місцевого населення.

Різні типи освоєння Південного Кавказу – військово-козацьке й цивільне, селянське й поміщицьке – були пов'язані як із домінуючими політичними й господарськими цілями російського освоєння краю на тому чи іншому етапі, так і з характерними особливостями територій: ландшафтно-кліматичними, композиційно-поселенськими, військово-стратегічними. Однак ціль у них була одна: зміцнення зв'язку між імперією та Кавказьким регіоном у цілому. На це було направлене й систематичне реформування адміністративно-територіальної структури Закавказзя. При цьому варто зазначити, що для досягнення вказаної мети російські правлячі кола послуговувалися двома стратегіями, які або доповнювали одна одну, або чергувалися. Через це загальний курс адміністративної політики на Кавказі був спрямований то на централізм й уніфікацію, то на регіоналізм і децентралізацію. Централізм як стратегія „примусової інтеграції” полягав в укріпленні єдиної вертикалі влади й посиленні взаємозв'язку між об'єктами управління (територіями, групами), у тому числі й за рахунок зниження або придушення рівня їхньої незалежності. Регіоналізм навпаки передбачав наявність відносно автономії територій і груп, що й були запорукою для органічної інтеграції їх у єдине ціле. Реалізація цієї стратегії полягала в тому, аби використовувати культурні особливості народів Закавказзя для збереження їхньої національної ідентичності в складі імперії. Звернення до практики регіоналізму й децентралізації послаблювало напругу, легітимізувало культурне розмаїття й показувало Росію як країну „колективних можливостей” [28, с. 19].

На перший погляд ці стратегії взаємовиключали одна одну, однак вони обидві були покликані насамперед тісніше прив'язати Кавказ до Росії. Противники децентралізації апелювали до того, що „колективні можливості” породжують „колективне протистояння”, а це у свою чергу ставило під сумнів узагалі весь процес російської колонізації, під якою вони розуміли політичне й культурне домінування в периферійних національних регіонах. У результаті єдність імперії опинялася під загрозою. За таких умов знову з'являлася необхідність у поверненні до рятівних централізму й уніфікації [28, с. 19]. Вразливість позицій Росії в її периферійних провінціях показало, наприклад, польське повстання 1831 р., що дало козир у руки прихильників жорсткої політики на завойованих територіях, особливо на Південному Кавказі. Саме тому в 1840-х рр. адміністративно-територіальне упорядкування Закавказзя здійснювалося в рамках централізму.

Функціональним проявом цього стало поширення тут у 1840 р. управління загальногромадянського (губернського) типу. Територія Закавказзя, за винятком Абхазії, Мегрелії й Сванетії, була поділена на дві адміністративні одиниці – Грузинсько-Імеретинську губернію й Каспійську область [28, с. 19]. Через чотири роки було здійснено суттєву ревізію цієї реформи й запроваджено Кавказьке намісництво, функціонування котрого виявилось досить ефективним компромісом між прихильниками централізму й регіоналізму. Намісництво стало регіональною іпостассю сильної централізованої влади,

оснащеної всіма її самодержавними атрибутами, але при цьому більш наближеною до територій, де вона здійснювалася, а тому – більш прагматичною й маневреною [28, с. 27]. Разом із тим уже в 1846 р. було введено новий адміністративно-територіальний поділ Закавказзя. Замість укрупнення, яким характеризувалися попередні періоди облаштування цієї території, відбувалося розкрупнення: замість Грузинсько-Імеретинської губернії з'явилися Кутаїська й Тифліська (а з 1849 р. – і Єреванська) губернії. На місці Каспійської області виникли Шемахинська й Дербентська губернії. Остання в 1847 р. разом із Тарновським шамхальством і Мехтулінським ханством утворили Прикаспійський край [28, с. 19].

У цілому хід адміністративно-територіальних реформ 1840-х рр. у Закавказзі виявив у процесах освоєння імперією наявність нових для даного регіону підходів: на зміну союзно-покровительському залученню прийшов традиційний загальноімперський курс, спрямований на здійснення жорсткої політики. Після вдалого завершення російсько-іранських і російсько-турецьких війн царський уряд мав на меті пов'язати Закавказзя з Росією „міцними громадянськими й політичними зв'язками у єдине тіло й змусити жителів говорити, мислити й відчувати по-російськи” [29, с. 112]. Вища влада прагнула перетворити Південний Кавказ у політично надійний і в економічно вигідний куточок Росії, на що в значній мірі й була направлена російська колонізаційна політика.

Висновки й основні перспективи дослідження. Отже, входження території Південного Кавказу до складу Росії мало на меті задовольнити геополітичні, економічні й стратегічні інтереси імперії. Ці зовнішньополітичні плани Петербурга наштовхнулися на протидію зі сторони Туреччини й Ірану. Хоча колонізація Закавказзя відбувалася шляхом використання європейських економічних і політичних технологій (прокладання залізниць, налагодження торгівельних зв'язків, посилення взаємодії в культурній сфері та інше), вона мала противників серед місцевого населення. Таким чином, російська експансія в Закавказзі відбувалася паралельно з процесами його освоєння й інкорпорації в державний імперський організм різними способами. Хоча загальний курс адміністративної політики на Південному Кавказі був неоднорідним і ґрунтувався як на централізмі й уніфікації, так і на регіоналізмі й децентралізації, однак його метою було адміністративно-територіальне впорядкування Закавказзя в рамках єдиної держави. У зв'язку з цим простежуються різні типи колонізації Російською імперією Південного Кавказу: військово-козацька й цивільна, селянська й поміщицька, дисперсна, – що залежало й від домінування тих чи інших політичних і господарських стратегій російського освоєння краю на тому чи іншому етапі, і від ландшафтно-кліматичних, композиційно-поселенських, військово-стратегічних особливостей територій, що освоювалися. Як наслідок, у 20 – 40-х рр. XIX ст. колонізація Закавказзя Російською імперією здійснювалася як шляхом військово-примусового переселення непокірних народів, так і в результаті реформаторської діяльності нової влади на місцях з опертям на тамтешню лояльно налаштовану щодо росіян політичну й культурну еліту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блиев М.М. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России / М.М. Блиев. – М., 1955.
2. Бушуев С.К. Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля. – М. – Л., 1955.
3. Гаджиев К.С. Введения в геополитику. Изд. 2-е. доп. и перероб.: Учебник для вузов / К.С. Гаджиев. – М.: Логос, 2000. – 432 с.
4. Гордин Я.А. Что влекло Россию на Кавказ? Заметки об идеологии Кавказской войны / Я.А. Гордин // Звезда – 1997. – № 10.
5. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века / П. Дарабади. – М.: Из-во „Весь Мир”, 2010. – 216 с.
6. Дегоев В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / Владимир Дегоев. – М.: Русская панорама, 2001. – 448 с.
7. Дегоев В.В. Кавказ и Великие державы 1829-1864 гг. Политика, война, дипломатия / В.В. Дегоев. – Издательский дом „Рубежи XXI”, 2009. – 560 с.; LeDone J.P. The geopolitical context of Russian Foreign policy: 1700-1917 // Acta Slavicaaponica. Sapporo, 1994. T.12.

8. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона / С.С. Жильцов, И.С. Зонн, А.М. Ушков. – М.: Междунар. Отношения, 2003. – 280 с.
9. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XIII – первая половина XIX века) / И.В. Зеленева / Отв. ред. В.С. Ягья. – Узд. 2-е, исправл. – СПб.: Изв-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 270 с.
10. Казамзадег Ф. Російське проникнення на Кавказ / Фіруз Казамзадег // Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Видав. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2010. – 395 с.
12. Краснякова М.А. Приєднання Північного Кавказу до Росії, 1817-1864 рр. / Марія Анатоліївна Краснякова / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пом’яті проф. Г.Л. Бондаревського / Під ред. М.С. Бурьяна. – Луганськ: ТОВ „Віртуальна реальність”, Частина II. 2010. – 256 с.
13. Краснякова М.А. Російсько-іранська боротьба за панування на Південному Кавказі в першій третині XIX ст. / Марія Анатоліївна Краснякова / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пом’яті проф. Г.Л. Бондаревського / Під ред. М.С. Бурьяна. – Луганськ: ТОВ „Віртуальна реальність”, 2012. – 504 с.
14. Краснякова М.А. Російсько-турецька боротьба за Південний Кавказ / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пом’яті проф. Г.Л.Бондаревського / Під ред. М.С.Бурьяна. – Луганськ: ТОВ „Віртуальна реальність”, 2011. – 672 с.
15. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова / Домини Ливен. – М.: Из-во „Европа”, 2007. – 688 с.
16. Муханов В.М. Покоритель Кавказа. Князь А.И. Барятинский / В.М. Муханов. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 428 с.
17. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории / Н.А. Нарочницкая. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 536 с.
18. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля / Под ред. В.Г. Гаджиева, Н.Н.Покровского / Н.И. Покровский. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2009. – 584 с.
19. Томпсон Єва. Трубадури імперії: Російська література й колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської / Єва М. Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 368 с.
20. Фадеев Р. Государственный строй. Россия и Кавказ / Ростислав Фадеев / Сост. Лебедев С.В., Линицкая Т.В. / Предисл. и коммент. Лебедева С.В. / Отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 992 с.
21. Чичагова М.Н. Шамиль на Кавказе и в России / М.Н. Чичагова. – М., 1990.
22. Гордин Я.А. Что влекло Россию на Кавказ? Заметки об идеологии Кавказской войны / Я.А. Гордин // Звезда – 1997. – № 10.
23. Гаджиев К.С. Введения в геополитику. Изд. 2-е. доп. и перероб.: Учебник для вузов / К.С.Гаджиев. – М.: Логос, 2000. – 432 с.
24. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XIII – первая половина XIX века) / И.В. Зеленева / Отв. ред. В.С. Ягья. – Узд. 2-е, исправл. – СПб.: Изв-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 270 с.
25. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова / Домини Ливен. – М.: Из-во „Европа”, 2007. – 688 с.
26. Томпсон Єва. Трубадури імперії: Російська література й колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської / Єва М. Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 368 с.
27. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XIII – первая половина XIX века) / И.В.Зеленева / Отв. ред. В.С. Ягья. – Узд. 2-е, исправл. – СПб.: Изв-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 270 с.
28. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774 – 2004) / Артур Цуциев. – М.: Из-во „Европа”, 2006. – 126 с.
29. Очерки истории Грузии (в восьми томах). Том V. Грузия в XIX веке. – Тбилиси: „Мецниереба”, 1990. – 614 с.